

KLASİK EDEBİYATIMIZIN AYNASINA YANSIYAN ADALET

انسانہ صد اقت یا فیشیر کورسہ دہ کراہ
یارد مجسید رطو غر و لکر ک حضرت اللہ

Ahmet KARATAŞ*

Kutadgu Bilig alegorik bir eserdir. Buna göre eserde en üst rütbede bulunan hükümdar Kün-toğdı adaleti, vezir Ay-toldı mutluluğu, vezirin oğlu Ögdülmüş akli ve bilgiyi, vezirin yakını (zâhid) Odgurmuş ise kanaati temsil eder. Devlet idaresinde adaletin esas alınarak hareket edilmesi gerektiği eserde bu dört kişi çerçevesinde ele alınmıştır.

□Osmanlı dönemi sosyal ve kültürel hayatının en önemli kaynaklarından olan divan edebiyatı bu hayata dair her rengi bünyesinde barındırmaktadır. Bir dönem sadece divan ve mesnevî neşirlerinden ibaret olan akademik araştırmalar son zamanlarda bu eserlerdeki söz konusu renkler üzerine yoğunlaşmış, divan şiirindeki bir çok kavram, mefhum ve hayal, bu çalışmaların ana konusu olmuştur. Bu çalışmalar sayesinde bugün geçmişe dair birçok unsuru ve mefhumu zengin örneklerle görme imkânına sahibiz.

“Adalet”, divan şiirinin yukarıda bahsettiğimiz ana kavramlarından biridir. Ana konusu adalet olan eserlerimiz yanında adaleti işleyen sayısız beyitler de mevcuttur. Şairlerimizin bu mefhumu kullanma şekillerini ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

a) Hak ve adaleti bütün yönleriyle anlatmak üzere müstakil eserlerin kaleme alınması.

b) “Adalet” etrafında irili ufaklı şiirlerin yazılması, hayâl ve mazmunların oluşturulması.

c) “Adl, adalet, ma’delet, âdil” gibi aynı kökten türeyen kelimelerin ya başlı başına yahut çeşitli kelime ve eklerle (nizâm-ı adl, sırr-ı adl, devr-i adl, icrâ-yı adl, şemşir-i adl, adl-endiş, adalet-pîşe vb.) beyitlerde yer bulması.

d) Beyitlerin “hükm, dâd, hâkim, cevri ü cefâ, câir, merhamet, rahm, zulüm, zalim, lütf, ihsan, kerem, fazl, hışm” gibi adaletle doğrudan veya dolaylı olarak alâkalı mefhumlarla meydana getirilmesi.

e) Adaleti ve hakkaniyetli idarecilikleri ile şöhret bulmuş Hz. Süleyman, onun veziri Âsaf, Hz. Ömer, İran Şahları Nuşirevan (Kisrâ) ve Feridun, gibi bazı isimlerin örnek olarak zikredilmesi ve bunların âdilâne uygulamalarına telmihlerde bulunulması.

Türk-İslâm edebiyatında adalet konusu etrafında teşekkül etmiş ilk eser; Yusuf Has Hâcib’in 462/1069’da kaleme aldığı Kutadgu Bilig’idir. “Saadet Veren Bilgi” anlamına gelen Kutadgu Bilig’de ferdi ve cemiyeti her iki cihanda da kutlu kılacak temel fikrin adalet olduğu işlenmektedir. Kutadgu Bilig kuru bir nasihat ve ahlâk kitabı değildir. Eserde özellikle devleti idare edenlere adaletin en temel ahlâkî prensip olduğu anlatılmakta ve saâdetin öncelikle adalet ve iyilikle elde edilebileceği üzerinde durularak erdemli bir insan, ahlâklılı bir cemiyet ve temelleri sağlam bir devletin ancak adalet ile mümkün olacağı belirtilmektedir. Bilindiği gibi Kutadgu Bilig alegorik bir

eserdir. Buna göre eserde en üst rütbede bulunan hükümdar Kün-toğdı adaleti, Vezir Ay-toldı mutluluğu, vezirin oğlu Ögdülmüş akli ve bilgiyi, vezirin yakını (zâhid) Odgurmuş ise kanaati temsil eder. Devlet idaresinde adaletin esas alınarak hareket edilmesi gerektiği eserde bu dört kişi çerçevesinde ele alınmıştır.¹ Muhammed b. Turtûşî’nin Arapça yazdığı Sirâcü’l-mülûk ile Hint edebiyatının en önemli örneklerinden olan Kelile ve Dimne’nin Türkçe çevirilerini, Büyük Selçuklu Devleti’nin meşhur veziri Nizâmülmülk’ün kaleme aldığı Siyâsetnâme’yi hem ana konusunu ahlâk ve adaletin oluşturduğu eserler hem de Türk edebiyatında bu tarz eserler üzerindeki etkileri bakımından zikretmemiz gerekir. Bunlar dışında Türk edebiyatında ayrı ayrı türler oluşturacak kadar fazla örneği bulunan siyâsetnâme, nasihatnâme, pendnâme ve fütüvvetnâmelerde, Süleymânâme, Selimnâme, Murâdnâme türü eserlerde adalet ve adaletle ilişkili tabirler, meseller, tesbitler oldukça geniş yer tutmaktadır. Hemen bütün siyâsetnâmelerde devletin temelini adalet olduğu vurgulanmış, halk Allah’ın sultanlara bir emâneti sayılmış, adaleti sadece dinin değil, ahlâkın da emrettiği anlatılmıştır. Bu tarz eserlerde saltanatın küfürle devam edebileceği ama zulümle devam edemeyeceğine dair birçok örneğe rastlamak mümkündür. Osmanlı’nın kuruluş devrinde yazılan, o devrin yaşayışını en iyi şekilde yansıtan ve Türk nasihat edebiyatının en önemli eserlerinden olan Garibnâme’de Âşık Paşa devleti idare edenlerin adaletli olması gerektiğini Nahl Sûresi’ndeki “Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği... emreder.”² şeklindeki âyeti de kaydederek şu beyitlerle ifade etmektedir:

Şoldur ol kim bir âdil sultân ola / Her dem anun yârdehi Sübhân ola

Degmiş ola Hak’dan ana adl ü dâd / İşiginde bulına cümle murâd

Kendü ola akli kâmil gönlü bay / Nimetinden halk doya yıl on iki ay

Zâlim elinden ala mazlumları / İrgüre maksûdına mahrûmları
Ola ol sultân bu dünyâ direği / Bağlana anunla halkun yüreği
Bekleye din ehlini adli ile / Besleye yohsulları bezli ile
İşi anun adl ile ihsân ola / Derdlüler derdine ol dermân ola
İnnallâhe ye’muru bî’l-adli ve’l-ihsân.³

Başlı başına adaleti konu alan eserler dışında klasik Türk edebiyatı şairlerinin divanlarında adaletin sayı-

sız beyte konu olduğunu biliyoruz. Şair, kasidelerinde padişahı veya vezirleri medhederken onların en üstün vasıfları arasında “âdil” oluşlarını, hak yememelerini, zulmetmemelerini sayar. Zira padişah Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir (Zillullah), O’nun temsilcisidir (Halifetullah), O’nun namına hareket eder, O’nun rızası doğrultusunda idârecilik yapar. Böylece halk kendini emniyette hisseder, bilir ki adalet ile hüküm süren sultandan kendilerine zarar gelmez. Ama, “Fesâd olsa esâsında binânın pâyidar olmaz” mısraında belirtildiği üzere, devleti ayakta tutan temel unsur olan adaletin yokluğunda ne o devlet bekâ bulur, ne o idareciler iflah olur. Fuzûli, Kanuni Sultan Süleyman’ı medhettiği bir kasidesinin aşağıdaki

hükümün temeli olmazsa zulüm dünyayı fesada salar, birlik yok olur, devletin işleyişi bozulur:

Hükmdür hüküm ki dünyaya virür zib-i nizâm

Hükmdür hüküm ki dîn resmini eyler ihyâ

Hüküm eğer olmasa dünyaya salur zulm fesad

Hüküm eğer olmasa bulmaz nesak-i mülk bekâ

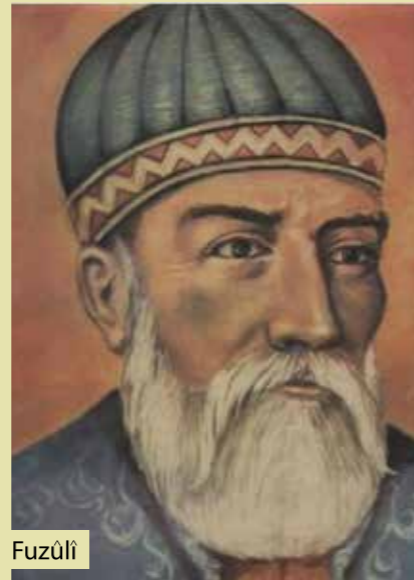
Nitekim Fuzûli’den yaklaşık yetmiş yıl sonra vefat eden divan edebiyatının kadı şairlerinden Veysi, ahlâksızlığın, fık u fücûrun alıp yürüdüğünü, rüşvet ve cehâletin yaygınlaştığını, adam kayırmamanın sıradan bir iş haline geldiğini, emanetin ehline tevdi edilmediğini anlattığı bir şikâyetnâmesinde ferdî ve ictimâî tefessühe adalet yoksunluğunun ve kadıların şahsî menfaatlerini

Yusuf Has Hacip

Nizamülmülk

Fuzûli

mülemmâ beyitlerinde onun adaletli yönetimi sayesinde karada ve denizde her şeyin yolunda gittiğini, su ve çamurdan ibaret cisme âdetâ ruh üflendiğini, Ashâb-ı Kehf’in sağlam bir mağarada yüzlerce yıl emniyet içinde kalması gibi onun da kendi halkını her türlü tehlikeden koruyan muhkem bir kale olduğunu ve adaletin gölgesine sığınan insanlara huzur bahsettiğini söyler:

Oldu hükümden revân-perver fezâ-yı berr ü bahr

Kad efâde’r-rûhu cismen kâne min mâin ve tîn

Her zarardan sâye-i adlünledür âsüde halk

İnnehüm ashâbü kehfîn innehu hısnün hasîn

Bir başka kasidesinde Fuzûli, Allah Teâlâ’nın peygamberleri ve sultanları adalet ile hükmetmeleri için vazifelendirdiğini söyler. Adaletli hüküm ile dünya nizami süslenir, bu sayede dinî tarz ve üslup ihyâ bulur. Adalet

öncelemelerinin sebep olduğunu vurgular, aşağıdaki beyitlerle idârecileri uyarır:

Kuzât ahvâlini dirsen ne mümkündür beyân itmek

Eger hasmun ise kâdı efendi yarıcun Allâh

Kurup bir dâm-ı tezvîri dimişler mahkeme adın

Kanı seccâde-i Ahmed kanı ahkâm-ı şer’ullâh

Hudâ saklar hatâlardan adalet eyleyen şâhı

Ve hem dünyâ vü ukbâda olurlar fi-emânilâh

Bugün adl eyleyüp halka idersen lutf u ihsânı

Yüzün ağ olisar yarın makamun zıll-ı arşullâh

Adaletli davranmak sadece sultanların vazifesi değildir. Her insan âdil olmak zorundadır. Âmir memuruna, patron işçisine, hoca talebesine, esnaf müşterisine, komşu komşusuna, eşler, kardeşler birbirlerine, hâsılı her insan diğerine karşı hakkaniyetle davranmalı, ada-

letin ölçüsünü şaşırarak zulümle iştiغال etmemelidir. Zira zâlimin hasmı Allah’tır. Âdil-i mutlak olan Allah, bugün değilse yarın mağdurun hakkını gaddarın elinden alır. Bu sebeple, “zulm ile âbâd olanın âhiri berbâd olur” denmiştir.

Bu mücerredir ki bulmaz zulm bunda imtidâd

Bu mukarrerdir ki zâlim bunda olmaz pây-dâr (Fuzûli)

Ziyâ Paşa da meşhur Terkib-bend’inde bu gerçeğe şu şekilde işaret eder.

Zâlim yine bir zulme giriftâr olur âhir

Elbette olur ev yıkanın hânesi vîran

Tarih kitapları ihtişamlarıyla göz kamaştıran, güçleriyle yürekleri titreten nice adamların, mazlumların âhiyla yerle yeksân olduklarına, insanların rızıkına mâni olanların eninde sonunda kendilerinin fakr ü zillete düştüklerine dair sayısız örnekle doludur. Günümüzde de zaman zaman şahit olduğumuz bu tarz örneklerden hareketle şairler çerçevelecek beyitler kaleme almışlardır. Bunlardan birinde şöyle denmektedir:

Zâlimin ser-rişte-i ikbâlini bir âh keser

Mâni-i rızık olanın rızıkını Allâh keser⁴

Giritli Sırrı Paşa ise Allah Teâlâ’nın bir kader dahilinde zalimlere pişman olup zulümlerinden vazgeçmeleri için mühlet verdiği, yoksa mazlumun âhının ok gibi hemen hedefini bulacağını ifade etmektedir:

Zâlimlere mehl olmasa matlûb-ı ilâhî

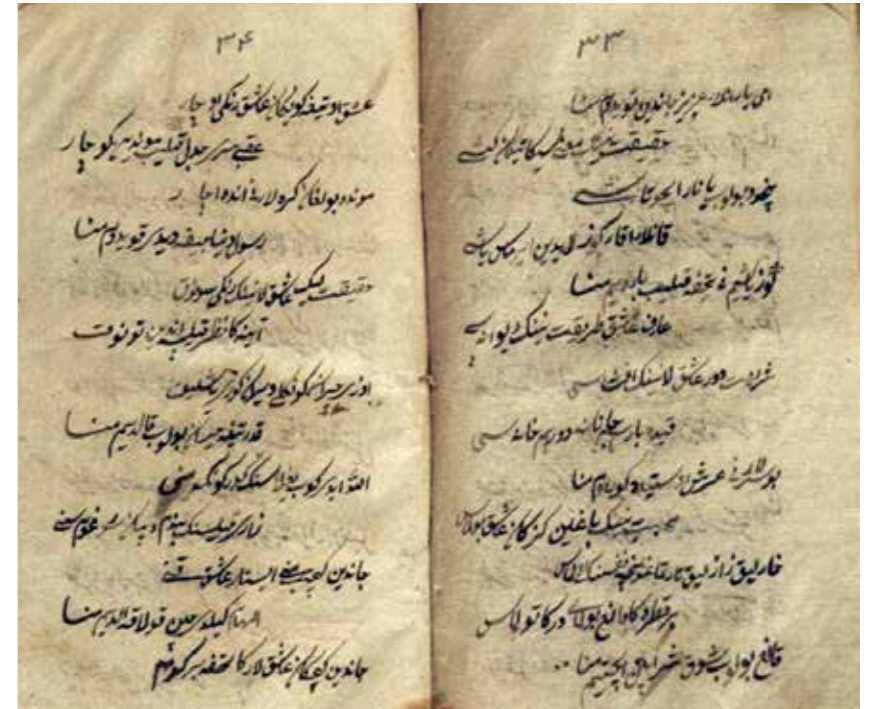
Bir demde yıkar âlemi mazlûmların âhı

Ancak bir gün o mühlet de bitecektir, -Ziya Paşa’nın aşağıdaki beyitte ifade ettiği gibi- ikbâl idbâra dönüşecek, elindeki imkânlarla insanlara kan kusturmayı itiyât hâline getirenlerin de sonu gelecektir. O halde Hak âşığı varlığa gönül bağlamamalı, imkânlara aldanmamalı, her hâle hazırlıklı olmalıdır:

Ârif-i billâh olan bir hâlete dil bağlamaz

İnkîlâb eyler zamân ikbâl olur idbâr olur

İmtihan dünyası sona erip dünyanın imtihanı başladığında “boynuzlu koç” bile “boynuzsuz”dan hakkını

alacaktır. Bu sebeple Ziya Paşa, ellerinde adalet terâzisini bulunduranların o büyük günün mahkemesini akıllarından çıkarmamaları gerektiğini ifade eder:

Dursun kefi-hükümünde terâzu-yı adalet

Havfin var ise mahkeme-i rûz-i cezâdan

Kadı ola da’vâcı vü muhızır dahi şâhit

Ol mahkemenin hükümüne derler mi adalet

XVIII. asır şairlerinden Bursalı Beliğ Mehmed Emin Efendi’nin aşağıdaki beyti ise gözümüzün önüne, düne kadar önünde saf bağladıkları “sevgili halk”ının “idbârı vaktinde” linç ettiği Kaddâfi’yi getirmektedir:

Komaz halk intikâmın zâlime idbârı vaktinde

Zahm-dâr olsa ef’ânı mûrân eyler efgende

(Kocaman zehirli yılan yaralanıp güçsüz düştüğünde, küçücük karıncaların üzerine üşüşüp onu lime lime ettiklerini görürsünüz. Zalim devrildiği zaman halk ondan intikamını bu şekilde alır.)

Gazel formuyla yazılmış şiirlerde “adalet” kavramı farklı bir şekilde karşımıza çıkar. Cihan sultanı yerini gönüllerin sultanına bırakır. Bu sultan “sevgili”dir. Cihân mülkünün sultanı hangi yetkilere sahipse gönül mülkünün sultanı da o yetkilere sahiptir. Şairin gazellerde divan edebiyatının klasik mazmunlarını kullanarak oluşturduğu bu sultanı Ahmet Hamdi Tanpınar şöyle vasfeder: “... Sevgilinin bütün davranışları hükümdarın

davranışlarıdır. Sevmez, bir nevi tabii vergi gibi sevilme-
yi kabul eder. İsterse iltifat ve lutfeder. Hatta hükümdar
gibi ihsanları vardır. Yine onun gibi isterse bu lütfu ve
ihsanı esirger. Hatta cevr eder, işkence eder, öldürür.
Kıskanılır, fakat kıskanmaz. Bir saray, bir yığın mabeynci,
gözde veya gözde olmaya namzetlerle doludur. Sev-
gilin etrafında da rakipler vardır. Âşık tıpkı bir saray
adamı gibi bu rakiplerle mücadele halindedir. Hülâsa
saray nasıl mutlak ve keyfi irade, hatta kapris ise, sevgi-
li de öylece naza giden hür iradedir." Sevgili bu kadar
keyfi davranan bir sultan olunca daima cevre uğrayan
bir kul durumundaki âşığın ömrü de yalvarmak, mer-
hamet dilemek, feryâd ü figân etmek, sultanını adalete
davet etmek, kendisine vefa göstermesini, kerem kıl-
masını istemek, durmadan yorulmadan onun cefaları-
nı sayıklamak, ne kadar zalim, merhametsiz olduğunu
anlatmakla geçer. Kâh

*Ey bî-vefâ âdet olupdur cefâ sana
Billâh cefâdur olma demek bî-vefâ sana*
diyerek sevgilisinin yüzüne vefasızlığını,
*Beni cândan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı*
beytiyle merhametsizliğini söyleyen; kâh
*Beni gel öldürüp kurtar belâdan çünkü ey hûnî
Ne sende merhamet şefkat ne bende sabr ü tâkat var
Efendim pâdişâhımsın kime varıp edem şekvâ
Bana çok cevr ü zulm ettin sana senden şikâyet var*
beyitleriyle isyânını haykıran Fuzûlî, bazen de
*Cefâ vü cevr ile mu'tâdim anlarsız n'olur hâlim
Cefâsına had ü cevrine pâyân olmasın yâ Rab
Demem kim adli yok yâ zulmü çok her hâl ile olsa
Gönül tahtına andan gayrı sultân olmasın yâ Rab*
diyerek sevgiliden razı olduğunu ikrâr eder. Aynı
kararsızlıklar, med-cezirler, coşup durulmalar Bâki için
de geçerlidir. An olur

*Eylese cevr ü cefâ mihr ü vefâdur gâyeti
Hak budur kim âşık-ı gam-hâra gâyet hoş gelür*
beytiyle "Sevgili cefâ da etse gam yiyen âşık için
gâyet hoştur, onun cevr ü cefâsı bana vefâ gibidir" der,
ondan gelen eziyetleri başkalarının lütfuna değişmeye-
rek,

*Yârdan cevr ü cefâ lutf u kerem gibi gelür
Gayrdan mihr ü vefâ derd ü elem gibi gelür*
şeklinde beyitler yazar; an olur o da sabr u
sükûnunu yitirir, sevgilinin zulmüne hayretler eder,

söylenmeye başlar. Meselâ ona göre sevgilinin kendi-
sini öldürmemesi merhametli oluşundan değildir; aksi-
ne, âşıklarının âh u zârını ışıtip zevk almak içindir:

*Beni öldürmedügin merhametinden sanman
Hoş olur gûş idicek hastelerün feryâdın
Sevgilinin zulmü bununla da sınırlı değildir:
Eşküm döker sitâre gibi cevr ile o mâh
Hûrşîd gibi hurrem ü handân gezer
Bâki-i dil-hasteye cevr ü cefâlar eylemek*

*Ol güzeller pâdişâhınun düşer
mi şânına*

Ama meşhur lâftır; seven gö-
nül katlanır. Bu belâya düşenin
kurtulma şansı yoktur. Bu derdin
devâsı, bu hastalığın şifâsı yoktur.
Bugüne kadar hiçbir kitap bu ız-
dırabın çaresini yazmamış, hiçbir
tabib derman bulamamıştır. Avni
Bey'in dediği gibi:

*Yazmaz marîz-i aşka şifâ bir
kitâbda*

*Bu derd-i cân-hırâşa devâ kim
bilür nedür*

Bâki de netice itibariyle kaderin her hâline râzî gö-
rünmektedir:

*Cevr ü cefâni çekmege sevdi gönül seni
Der ü belâya geldüm efendi cihâne ben*

Divan edebiyatında "sevgilinin cevr ü cefâsı" mev-
zubahis olunca her divandan bin türlü feryâd dökülür.
Gönül mülkünün sultanı asla âdil değildir. Kan dök-
mek, zulmetmek, merhametsizlik, istiğnâ, ağyara iltifat,
âşığa eziyet bu sultanların ortak özelliğidir. Onlar bu
tür âdetleriyle meşhur olmuş, saltanatlarını bu şekilde
sürdürmüşlerdir. Divan şairine göre dünya, kurulduğu
günden bu yana aşk şehidlerinin meydanı olmuştur. Ne
yana baksak sevgilinin cefa okuyla kızıl kan içinde yer-
de yatan bir şehid-i aşk görürüz. Bu sebeple XIV. asırdaki
Ahmed Paşa'nın âhiyla XV. asırdaki Necâtî'nin figânı,
XVIII. asrın Nevres'inin feryâdıyla XIX. asırdaki Avnî'nin
zârı aynıdır:

*Çeşm-i mestin zulm ile mülk-i dili virân eder
Adlin ile yine âbâd eyle kurbân olduğum
Cân ilini cevrin ile nicesi kıldın harâb
Vaktidir ta'mire bünyâd eyle kurbân olduğum (Ah-
med Paşa)*

*Âdeti hübların cevr ü cefadır ammâ
Bana ettiklerini kimseye etmediler (Necâtî)
İltifâtı dâim ağyâra eder cevri bana
Güldürür kâfirleri zâlim müselmân ağladur (Nevres)
Ser-te-ser dünyâ şehâdetgâh-ı tiğ-i aşkdır
Kande baksan kıpkızıl kan içre bir kurbân yatur (Ye-
nişehirli Avni)*

Sonuç olarak, klasik Türk edebiyatının mensur

**Türk edebiyatında ayrı ayrı
türler oluşturacak kadar fazla
örneği bulunan siyâsetnâme,
nasihatnâme, pendnâme
ve fütüvvetnâmelerde,
Süleymânâme, Selimnâme,
Murâdnâme türü eserlerde
adalet ve adaletle ilişkili tabirler,
meseller, tesbitler oldukça geniş yer
tutmaktadır.**

eserleri ile kaside ve mesnevi nazım
şekliyle yazılmış manzumelerin-
de adalet kavramı Kur'an, hadîs-i
şerifler ve genel-geçer ahlâk kri-
terleri gözetilerek ele alınmıştır. Bu
tarz eserlerde öne çıkan husus, şair-
lerin idarecileri söz konusu kaynak
ve kriterler doğrultusunda âdil ol-
maları yönünde uyarımları, yahut
zaten öyle oldukları için medhet-
meleridir. Ancak gazel tarzı şiirler-
de adalet bütünüyle başka bir ma-
hiyete bürünmektedir. Şair, gazel

formunun kendine mahsus hayal ve sembolleri içinde
adalete dâir mefhumları bu terâzinin sevgili eliyle kırıl-
dığını anlatmak, maşukun cefâkâr, âşığın ise mazlum
olduğunu göstermek için kullanır. Divan şairi adaletin
neredeyse olmadığı "gazel dünyası"nda gönül mül-
künün sultanına önce zulüm kaftanını giydirir, istiğnâ
tâcinı geçirir, kahr kılıcını kuşandırır, sitem hançerini
taktırır, sonra da onu melâmet tahtına oturtur. Yay gibi
gergin kaşları, ok gibi delici kirpikleri, can alan bakış-
ları, v den yanakları, kan döken sözleri, akılları baştan
götüren tavır ve endâmiyla yukarıdan aşağıya zalim bir
sultan portresi oluşturur. Böyle bir sultanın mülkünde
âşık için ne ikbâl, ne makam, ne saadet arzusu vardır.
O, bütün varlığını bir gamzeye satmış müflis, bahtını bir
kara zülfe dolamış perişan, aklını o sultanın ayak izinde
yitirmiş bir divânedir. "Pâ"yına düşen, cevr ü cefâ zin-
cirleridir artık. Sevgilinin ağyardan esirgemediği lutf u
kerem, fazl u ihsân, merhamet ve insâf âşığın "külbe-i
ahzân"ına uğramaz, oradan geriye arşa yükselen sâde
bir "âh" kalır:

*Sanman taleb-i devlet ü câh itmege geldik
Biz âleme bir yâr için âh itmege geldik ■*

D İ P N O T L A R

1. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, Ankara 1979, I, XXIII; Bekir Çınar, "Divan Şiirinde Adalet", Türklük Bilimi Araştırmaları, X (2001), s. 298-301; Günay Kut, "Divan Edebiyatında Adlî ve Adalet Üzerine Klişeler", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, sy: 1 (2008), s. 192-193.
2. Nahl, 16/90
3. Örnekler eserdeki 9805-9815 arası beyitlerden seçilmiştir. Bk. Âşık Paşa, Garibnâme (haz. Kemal Yavuz), İstanbul 2000, II/1, 493.
4. Birçok berceste, güldeste tarzı eserde yer alan ve hem Osman Nevres'e hem de Ferid Kam'a nisbet edilen bu beytin ilk mısraı "Zâlimin rişte-i a'mâlini bir âh keser" şeklinde de kayıtlıdır.
5. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 2001, s. 6.
6. Her şairin divanı başbaşa bir makale konusu olduğundan, burada birkaç örnek ile iktifâ edilecektir.